

Makale Künyesi (Araştırma): Özşahin, M. (2024). Modern edebiyat ve sosyal eleştiri bağlamında çocuk teması. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 272-289.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1427649>

MODERN EDEBİYAT VE SOSYAL ELEŞTİRİ BAĞLAMINDA ÇOCUK TEMASI¹

Murat ÖZŞAHİN²

ÖZET

17. yüzyılda Fransa'da başlayan aydınlanma, 18. yüzyılda Çarlık Rusya ve 19. yüzyılda ise Osmanlı Türkiye'sini etkiler. Bu iki etkileşim de Rusya'daki Türklerin 19.yüzyıl sonundan itibaren başlayan aydınlanma hareketlerinin yönünü belirler. Tüm bu aydınlanma süreçleri içerisinde özellikle nesir alanında çocuk temasının varlığı dikkat çekicidir. Fransa'da J. J. Rousseau'nun *Emile* (1762), Rusya'da D. İ. Fonvizin'in *Nedorosl* "Anasının Kuzusu" (1782), Türkiye'de Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* (1873), Rusya Türklerinde R. Fahreddin'in *Esmâ veya Amel ve Ceza* (1903) ile Mirjakıp Duvlatulı'nın *Bakıtsız Jamal* (1910) adlı eserleri, aydınlanmanın ortaya çıkardığı değişimin sancılı dönemlerinin arifesinde yahut hemen akabinde yazılırlar. Bu eserlerin yazılmasındaki temel motivasyon ise Rousseau olmalıdır. Çocuk teması, doğal olarak eğitim teması ile birlikte ortaya çıkar. Aslında ceditçi propaganda konusunda gençlerin, çocukların olayların kahramanı olarak verilmesi, bu sıkı ilgiye işaret eder. Klasik edebiyatımızdaki örnekler de bunu desteklemektedir. Yazarlar, sosyal yapıdaki değişimi çocukla imgeleştirmiştir. Modernleşme bağlamındaki eserlerde geçen çocuk, esasen toplumsal bir soruna işaret eder. Modernizmin ve geleceğin simgesi çocuktur. Bu çocuk, elbette masum bir çocuktur. Bu simge günümüzde de kullanılır. Geleceğe yönelik her yenilik çocuk ile metaforlaşır. Ancak unutulmamalıdır ki modernizmin ilk adımlarının devamında gördüğümüz çocuk, geç çocukluk evresidir veya genç olarak tanımlanır. İlk dönem eserlerinde erken evre çocukluk veya bebeklik gibi dönemler, eğitim ile modernleşmenin doğasına aykırı olduğu için bu evrelere dair bir simgesellik, modernizmin ilk eserlerinde ve devamında görülmez. İncelenen eserlerde simgesel niteliklerin ötesine geçen ve belirli bir alana mahsus özelliklerle de karşılaşmak mümkündür. Fonvizin, Fahreddin ve Duvlatulı'nın eserlerinde dikkat çeken bir diğer husus ise soya çekimdir. Bu husus, Rusya sahasındaki bu eserlerde dikkat çeker. Anasının Kuzusu'nda Sofya'nın annesi iyidir ve o iyi olduğu gibi kızı Sofya da iyidir. Aynı şekilde Esmâ'nın annesi Ayşe Abıstay iyidir ve yine o iyi olduğu için kızı Esmâ da iyidir. Elbette Cemile'nin annesi Şolpan, iyi olarak tasvir edilir; buna bağlı olarak Cemile de iyidir. Fonvizin'in kötü olarak betimlediği Bayan Prostakova ile birlikte oğlu Mitrofan ise kötü bir tiptir. Rousseau, Fonvizin, Namık Kemal, Rızaeddin Fahreddin ve

¹ Bu çalışma, 01-04 Kasım 2023 tarihlerinde Ege Üniversitesinde düzenlenen *Uluslararası Türk Dünyası Modernleşmesi: Roman ve Hikâye Sempozyumu*'nda sözlü olarak sunulan bildirden genişletilerek hazırlanmış olup sempozyum bildirileri içerisinde yayımlanmamıştır.

²Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Doç. Dr. mozsahin35@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2135-0985>

Duvlatulı, bu yenileşme döneminde sadece çocuk teması üzerinde durmazlar. Aynı zamanda eserlerinde arzu ettikleri dildeki değişimi de yansıtmaya çalışırlar.

Anahtar kelimeler: Çocuk, modernleşme, Rousseau, Fonvizin, Namık Kemal, Rızaeddin Fahreddin, Mirjakıp Duvlatulı.

GİRİŞ

Her yüzyıl, getirdiği fikir ve yenilikler ile bir yenilik imajı ortaya koyar. Bu imaj, bazen salt eskinin eleştirisi, bazen de yeni ideallerin temel ilkelerinin ortaya konulması biçiminde sunulur. Eski fikirlerden beslensin veya beslenmesin toplumun ve bireyin; hatta günümüzde tabiatın çıkarına ulaşan her yenilik, esasen modernizme giden yeni bir adımdır. Edebiyata da yansıyan bu yeni imajlar, yeni adımlar, çeşitli semboller ya da temalarla sürdürülmüştür. Bu temalardan biri de *çocuk*dur. Seküler aydınlanmanın ve modernleşmenin ilk adımlarında sanatta ve edebiyatta bilinçli olarak çocuk temasına başvurulmuştur.

Toplumda yeniliğe en açık özne çocuktur. Bir yandan çocukla kültürel devamlılık sağlanırken öte yandan kültürün nesilleri sosyalleştiren işlevi de çocuk ile devam eder (Şirin, 2017, s. 8). Antik çağlardan aydınlanma çağına kadar küçük yetişkinler olarak görülen, daha sonrasında ise yeniliğin imgesi hâline gelen çocuk, aynı zamanda eski düzenin veya eleştirilen dogmaların muhatabı olarak sembolleşir.

Aydınlanma ve modernleşmenin ilk dönemlerinde çocuk temasının seçimi, bir tesadüf olmamalıdır (bk. Higonet, 2009). Çocuk konusunun yazarlar tarafından tercihi, doğal bir sembolizm olduğu kadar bilinçli bir seçimi de barındırmaktadır. Ancak eserlerin ait olduğu toplumlardaki çocuk konusunun varlığı, müstakil oluşumlar olarak değil; Avrupa'dan özellikle de Fransa'dan etkilenen Rus ve Türk modernistlerinde bir etkileşim olarak değerlendirilmelidir. Doğal olarak hem Rus hem de Türk modernistlerden etkilenen Rusya Türklerinde de bu etkileşim varlık göstermiştir.

Sosyolog İnal'a göre; çocuk ve modernizm bağlamında 'modern çocukluk düşüncesi, iyimser bir görüş içermektedir. Modern çocukluk düşüncesinin ussal bir bakış açısıyla kurulduğu ve sürdürüldüğüne ilişkin bir inanç beslenmektedir. Modern çocukluk düşüncesinin demokratik ilke ve değerler üzerinde yükseldiği düşünülmektedir' (2007, s. 18; Şirin, 2017'den). İnal'ın bu görüşleri, edebî ürünlerde de aksetmektedir. Söz konusu edebî ürünlerde çocuğun duygusal dünyası, onun fikirlerine ve isteklerine saygı temelinde kız çocukların eğitimi ve eş seçimi gibi konular, ilk modern eserlerin temelinde yer alır.

Eski Yunan'da çocuğun geleceğini şekillendirmek adına özel eğitim müesseselerinin açılması, eğitim ve çocuk ilişkisinin başlangıcı olarak kabul edilebilir (bk. Demirgen, 2016, s. 616-618). Hatta Atina Şehir Devleti'nde çocuklar, yedi yaşından itibaren evde ya da özel bir okulda ders almaya başlarlar (Karadoğan, 2019, s. 201). Bu girişimlerin amacı, ailenin itibarını ve elbette toplumun yüksek istikbalini sürdürmektir. Ancak modern çocuk paradigması 18. yüzyıl ile başlayan seküler zihniyete dayalı aydınlanmanın 20. yüzyılda çocuk ve yetişkinin özel bir biyolojik kategori oluşturduğu öngörüsüne dayanmaktadır. "Orta sınıf çocukluk ideolojisinin bir ürünü olarak çocukluk düşüncesinin düşünsel kökenleri, bazı filozof (Locke ve Rousseau gibi) ve akımları (aydınlanma

düşüncesi, rasyonalizm, romantizm, pozitivizm vd.) içermektedir” (İnal, 2007, s. 18-19, Şirin, 2017’den).

17. yüzyılda Fransa’da başlayan sanatta modernleşme, 18. yüzyılda Rus edebiyatını ve 19. yüzyılda da Türk edebiyatını derinden etkiler. Söz konusu dönemlerde ve sahalarda ilk ürünlerin çocuk kavramı üzerine şekillendikleri görülür. Modernleşme ile birlikte çocuk algısında kültürel ve toplumsal temel ayrımı olmaksızın çocuk için bir hak arayışı biçiminde tezahür eden yeni bir anlayış gelişir. Çocukluk sosyolojisi ve kültür bilimi araştırmalarına göre çocukluğun tarihi ile gelişme tarihinin eş zamanlı olması (bk. Şirin, 2017) modernleşme ile çocuk temasını paralel hâle getirir. Bu paralellik elbette edebî ürünlere de yansır. Pek çok edebî eserde çocuk kavramı anılmakla birlikte, modernleşme yoluna girilen dönemlerin anıtsal eserlerinden sayılan Rousseau’nun *Emile* (1762), Denis Fonvizin’in *Nedorosl* “Anasının Kuzusu”³ (1782), Namık Kemal’in *Zavallı Çocuk* (1873), Rızaeddin Fahreddin’in *Esmâ ya da Amel ve Ceza* (1903), Mirjakıp Duvlatulı’nın *Bakıtsız Jamal*⁴ “Talihsiz Cemile” (1910)’da yer alan çocuk kavramlarının ortaklaşan ve ayrışan yönleri bu çalışmada ele alınacak ve mezkûr eserlerdeki sosyal eleştirilerin yönleri tespit edilecektir.

1989 Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Beyannamesine göre 19 yaşından gün almamış dolayısıyla reşit sayılmayan her birey, çocuktur. Bu bağlamda eserlerimizde geçen kahramanlar da birer çocuktur. Her ne kadar çocuk tanımı, dönemlere göre daha erken yaşları ifade edebilse de ele alınan eserlerde kahramanların sunulan imajı ve açık olmayan tanımları onların çocuk olarak kabul edildiğini açıkça göstermektedir. Dolayısıyla İslam kültürü çerçevesindeki eserlerde dinî terminolojiye göre buluş çağındaki bireylerin çocuk olarak kabul edilmeyip reşit sayıldıkları şeklinde bir bakış bu eserlerde yoktur. Verilen eserlerdeki çocuklar, buluş çağında olmalarına rağmen dinî perspektiften bağımsız olarak çocuk sayılırlar.

İncelenen eserlerin tamamı, ilgili edebiyatların modern ilk ürünlerinden kabul edilmektedir. Bu eserlerdeki vakalar ve kişiler üzerinden çocuk konusunun işlenişini teorik olarak sunmak ve modern edebiyatta değişimin sembolü olarak çocuk olgusunu keşfetmek amaçlanmaktadır. Söz konusu eserler, ulaşılabilir olduğundan bu eserlerin özetini verme ihtiyacı hissedilmemiş olup doğrudan ilgili bölümlerden alıntılar yapılmıştır. Dolayısıyla tarama ve tasnif yöntemleri ile metinlerden elde edilen ortaklıklar veya paralellikler, sonuçta sunulan çıkarımların da kaynağını teşkil etmektedir. Bu kısma geçmeden önce Türk edebiyatında çocuk kavramının yerine dair de birkaç cümle sarf etmek bir zarurettir.

³ Eserin Rusça özgün adı *Nedorosl* olup “cahil delikanlı” anlamındadır. Nihal Yalaza Taluy tarafından Türkçeye 1944 yılında tercüme edilir. Yalaza Taluy, bu tercümede “Anasının Kuzusu” başlığını kullanır. İçeriği ve Fonvizin’in eleştirisini yansıtmaması bakımından “Anasının Kuzusu” tercümesi uygun geldiğinden çalışmada Yalaza Taluy’un adlandırması tercih edilmiştir.

⁴ Eser, Türkiye Türkçesine *Talihsiz Cemile*, *Bahtsız Cemile* gibi isimlerle aktarılmıştır. Bu çalışmada eserin ismi için belirtilen aktarmalar değil, *Bakıtsız Jamal* olarak orijinal adlandırma korunmuştur.

1. TÜRK EDEBİYATINDA ÇOCUK

Türk edebiyatında çocuk teması, yalnızca modern edebiyatla ortaya çıkmış değildir. Esasen halk edebiyatında ve klasik edebiyat tarihlerimizde doğrudan olmasa da çocuk temasına sıklıkla başvurulur. Örneğin; Dede Korkut hikâyelerinde pek çok boyun/anlatının gelişimi temelinde çocuk veya çocukluk olayların başlangıcını teşkil eder (krş. Metin vd. 2018).

Türk halk anlatılarındaki çocuk kavramı, örneğin Türk destanlarında çocuk sahibi olma isteği, çocuğun doğumu, çocuğun fiziksel, aklı veya kişisel karakteri, çocuğun büyümesi, çocuğun eğitimi, çocuktan beklentiler, çocuğun değeri şeklinde kategorize edilmiştir. Metin vd. tarafından yapılan bu tasnifte çocuktan beklentiler de destanlardaki yansımalarına göre soyu devam ettirme, geleceğe yatırım, güçlü ve savaşçı bir ruha sahip olma, ad kazanma veya kendini ispat, statü kazanma, ebeveynlerinin başaramadıklarını başararak onları mutlu etme, büyüklere saygı ve itaat, halkını korumak ve intikam alma şeklinde sınıflandırılmıştır (Metin vd. 2018, s. 471). Söz konusu beklentilerden anlaşılan ise ebeveynlerinin arzularına göre sürekli vazifeli kılınmış olmalarıdır. Dolayısıyla diğer topluluklarda olduğu gibi çocuk, Türk halkı arasında da doğduğu günden ebeveynlerinin ölümüne değin muvazzaftır.

Klasik edebiyatımızın şaheserlerinde elbette doğrudan çocuk kavramı geçmez. Lakin bu eserlerde kahramanların çocuklukları yer alır. Ancak bu çocukluk, neşe içinde olmaktansa olayların getirdiği pek çok ağır yükü yansıtır. *Leyla ile Mecnun*, *Hüsn ü Aşk* gibi eserlerde bu yansımalar takip edilebilir (bk. Okay, 1987). Yine klasik edebiyatımızda Nâbi'nin *Hayriyye* ve Sünbülzâde Vehbi'nin *Lutfiyye* gibi eserlerinin hedef kitlesi çocuktur.

Doğu edebiyatlarındaki çocuk simgesinin belki de en eskisi, Kıssa-ı Yusuf menkıbesidir. Bu anlatının daha sonra edebiyat sahasında genişleyerek klasik Türk edebiyatında ve diğer İslam halklarının edebiyatlarında geniş yer bulduğu muhakkaktır. Hz. Yusuf'un çocukluk ve gençliğinde yaşadıkları esasen bir dönüşümün habercisidir (bk. Şaryafetdinov, 2019). Anlatıdaki olayların etkileyiciliği arttığı kadar onun şahsında yaşanan sıkıntıların mutlak feraha çıkacağı gerçeği de Orta Doğu edebiyatlarının bir klişesi hâlini alacaktır. Yusuf kıssası, Tevrat'ta ve kısmen İncil'de daha detaylı olarak anlatılır. Kur'an'da ise daha sembolik bir anlatım vardır (bk. Cin, 2011).

Tanzimattan itibaren Batı Türklerinin edebiyatlarında da çocuk kavramı yer almaktadır. Bu dönemin de en çok tercih edilen türü olan şiirde çocuk teması belirli başlıklar altında sınıflandırılmıştır. Yeni Türk edebiyatında çocuk temalı şiirler; *çocuğa dair iyi dilekler ve çocuğun kattığı mutluluk*, *çocukluk hatıraları*, *çocukluğa dönme arzusu*, *çocuk*, *acı ve merhamet*, *çocuk ve aile*, *çocuğun duygular*, *çocuk ve ölüm* başlıkları altında tasnif edilmiştir (Özmen, 2014, s. 179).

2. İLK MODERN ESERLERDE ÇOCUK VE YANSIMALARI

Modern öncesi olarak tanımlanan 19.yüzyıl, aydınlanmanın ve fikir hareketlerinin en güçlü olduğu yüzyıldır. Batı'daki fikir hareketlerini bu dönemde Osmanlı üzerinden takip eden Türk dünyası aydınları eliyle bu aydınlanma hareketleri, maarifçilik bağlamında daha güçlü bir etkiye sahip olacaktır. 19 ve 20. yüzyılda modern Tatar edebiyatının

inşasında ve maarifçi, ceditçi şahsiyetlerin toplumcu sanat algısında Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi'nin güçlü tesiri görülür (bk. Nigmatullina, 2001).

Yine Tanzimat döneminde çocuk teması bağlamında ilk akla gelen isim, elbette Namık Kemal ve onun *Zavallı Çocuk* (1873) adlı eseridir. Eser o kadar etkili olur ki önce Galiaskar Kamal tarafından *Kızganiç Bala* adıyla Tatarcaya aktarılarak 1900 yılında yayımlanır. Daha sonra bu eser, 1904 yılında Kazan'da sahnelenir. Şaryafetdinov'a göre çocuk simgesi, modern Tatar edebiyatında farklı kuşaklar arasındaki sorunlar, eğitim sorunları, Tatarların geleceği ile ilgili durumları yansıtır (2019, s. 36). Galiaskar Kamal'ın, Namık Kemal'in eserinden esinlenerek yazdığı *Bahtsız Yiğit* dramının ilk denemesi 1898'de yazılmış, sonra eser tekrar gözden geçirilerek 1900 yılında Kazan'daki Kerimovlar neşriyatında yayımlanır. Yazar, eseri 1907'de tekrar düzeltmeler yaparak aynı yılın yazında, Kazan'da Maarif Kütüphanesi'nde ayrı bir kitap olarak yayımlar (Rami 2021: 67).

Modernleşme dönemi mensur eserler konusunda en etkili isimlerden biri de kuşkusuz J. J. Rousseau'dur. Rousseau, hem Rus edibi Fonvizin'i hem de Türk aydını Namık Kemal'i etkileyen bir düşünürdür. Rızaeddin Fahreddin ve Mirjakıp Duvlatulı ise Namık Kemal ve Fonvizin'i bilen isimlerdir ve dolayısıyla bu isimlerin modernist çizgilerinden esinlenirler. Bu esinlenmeleri, eserlerindeki ortak çizgiler olarak kabul etmeli ve bunun yanı sıra; tema bakımından çocuk konusunun tercihi de modern edebiyata geçişin bir sembolü olmalıdır.

Rousseau'dan başlayarak Mirjakıp Duvlatulı'na kadar etkileyen ve etkilenen ürünlerde bu temanın ele alınışındaki benzer yönler, eleştiriler ve düşünceler ile ayrıışan noktalar üzerine değerlendirmelerimizi yer yer kendi içlerinde karşılaştırarak sunalım.

2.1. *Emile* – Jean-Jacques Rousseau

Modern Batı'da çocuk temasının en ciddi yansıması, J. J. Rousseau'nun *Emile* (1762) adlı eseridir. Rousseau, hayali bir erkek çocuğu yetiştirmek üzere evlat edindiğini belirttiği *Emile* adlı eserinde çocukların eğitimi konusunu ele alır.

Rousseau, *Emile*'de bilinçli olarak bir erkek çocuğu, konunun merkezine koyar. Çünkü Rousseau'ya göre kadınlar, sosyal çevrenin belirli beklentilerinden öte yaratılış açısından bazı kusurlar taşımaktadırlar. Onlara verilecek bilgi ve eğitim, yaratılışları çerçevesinde olmalıdır (2011, s. 511-556).

...Kadının haklarını sağlamaktan hoşnut olmayan başkaları da ona bizim haklarımızı zorla ele geçiriyor: Çünkü cinsine özgü niteliklerinde kadını bizim üstümüzde göstermek ve tüm geri kalan şeylerde bize eşit kılmak, doğanın kocaya verdiği üstünlüğü kadına aktarmaktan başka nedir ki? (2011, s. 556).

Çünkü Rousseau'ya göre; 'cinsiyetle ilgili olmayan her şeyde kadın, erkektir' (2011, s. 511).

Rousseau, tabiatın değişimine, insanlarla ilgili olayların değişkenliğini, içinde bulunduğu yüzyılın kaygılı ve kıpır kıpır anlayışına bakarak bir çocuğun hiçbir zaman odasından çıkmamasını ve her zaman yakınlarıyla birlikte olması gerekliliğini çılgınca bir yetiştirme yöntemi olarak görür. Aslında bu bakış, tam da Fonvizin'in *Nedorosl*

“Anasının Kuzusu”nda işlediği ve eleştirdiği bakıştır. Rousseau’nun sözleri şöyle devam eder:

Herkes yalnızca çocuğunu korumayı düşünüyor; bu yeterli değil; ona adam olunca kendisini korumasını, yazgının darbelerine dayanmasını, zenginliği ve yoksulluğu hiçe saymasını ... öğretmelidir (2011, s. 13).

Aydınlanma ile birlikte çocukların hak, hukuk gereksinimleri ve yurttaşlık kavramı içindeki yerleri tartışılmaya başlar. Bu durum ile babanın ve daha da önemlisi toplumun otoritesi kırılır. Bu nedenle Rousseau, çocukların geleneksel bir eğitimden çok yaşlarının getirdiği seviyede bir eğitim almaları gerekliliğini savunur.

Rousseau ve Fonvizin arasındaki esinlenmeyi işleyen Barran’a göre; Rousseau için duygusal bağ, istikrarlı bir evliliğin temel bileşenidir. Sevgi, eş seçiminde dikkate alınan en önemli unsurlardan ve bunu yalnızca müstakbel gelin ve damat bilebilir. Rousseau, *Emile*’in V. kitabında, özgür evlilik seçimine ilişkin fikirlerini, görüşlerini Sophie’nin doğrudan kendisine hitap eden ve haklarını ilan eden babasının ağzından sunarak ifade eder (Barran, 1982, s. 10):

Size saygımızı belirten ve aramızda doğal düzeni yeniden kuracak bir anlaşma öneriyorum. Anne ve babalar kızlarının kocasını seçer ve ona yalnızca usulen danışılır; gelenek böyledir. Biz aramızda bunun tam tersini yapacağız. Siz seçecek ve bize danışacaksınız. Hakınızı kullanın Sophie, serbestçe ve akıllıca kullanın. Size uygun olan koca sizin seçtiğiniz kişi olmalıdır, bizim seçtiğimiz değil. Ama uygunluk konusunda yanılıp yanılmadığımız ve bilmeden istediğinizden başka bir şey yapıp yapmadığımız konularında karar vermek bize ait olacaktır. Doğum, mal mülk, mevki, başkalarının düşüncesi bizim kararlarımızın üzerinde hiçbir etki yapmayacaktır. Görünüşü hoşunuza gidecek ve karakteri size uygun bir namuslu adam seçin. O zaman kim olursa olsun, onu damadımız olarak kabul ederiz. Eğer kolları ve ahlaki güçlü ise, ailesini seviyorsa, bu mevki her zaman yeterince parlak olacaktır. Tüm dünya bizi kınasa, bunun ne önemi var? Biz herkesin onayını aramıyoruz, bize sizin mutluluğunuz yeter (Rousseau, 2011, s. 587).

Rousseau’da Sophie, Fénelon’un *Télémaque* adlı eserini okurken Fonvizin’de Sofya da Fénelon’un *Traite de L’education des filles* “Kızların Eğitimi Üzerine” adlı eserini okumaktadır. *Emile*’de Fénelon etkisinden şöyle söz edilir:

Sophie Telemakhos’u seviyordu. Hem de öyle bir tutkuyla seviyordu ki bu tutkudan onu hiçbir şey kurtaramazdı. Anne ve babası kızlarının bu karasevdasını öğrenince güldüler ve onu mantıkla yola getireceklerini sandılar. Yanılmışlardı (Rousseau, 2011, s. 592).

Fonvizin’de IV. perde I. sahnede kitap okuyan Sofya, Fénelon’un *Traite de L’education des filles* adlı eserini okuduğunu söyleyerek sahneye başlar. Eserin güçlü ve ilkeli karakteri Starodum ise *Télémaque*’a göndermede bulunur ve şöyle der:

Starodum: - Fénelon mu? *Télémaque*’ı yazan değil mi? Güzel. Okuduğun kitabı bilmiyorum, ama oku; oku kızım. *Télémaque*’ı yazanın kalem, ahlak bozmaz. Ben sizin hesabınıza yeni alimlerden korkarım. Rusçaya çevrilmişlerinden bazıları elime geçti. Gerçekten, batıl itikatları kökünden kesiyorlar. Lâkin fazileti de yok ediyorlar... Gel; oturalım şuraya. (Oturlurlar). En samimî dileğim, seni bu dünyada mümkün olduğu kadar mesut görmektir (Fonvizin, 1944, s. 68-69).

Elbette Rousseau ve Fonvizin'in eserlerini yazma gayeleri farklıdır. Fonvizin'in Rousseau gibi düşünürden epeyce etkilendiği de Barran'ın (1982) belirttiği tüm ölçütler çerçevesinde bir gerçek olarak durmaktadır. Dolayısıyla Fonvizin'in esin kaynağı olan Rousseau'nun çocuğu gerçek hayata hazırlamaya dair düşünceleri ve bu düşüncelerin ikincil bir nesnesi olan Sophie, Fonvizin'de farklı bir kitleye aynı eleştirileri yerleştirilerek özümsetmeğe dönüşür.

2.2. Anasının Kuzusu – Denis İvanoviç Fonvizin

Özellikle Rus modernleşmesinde tiyatro alanında önemli bir isim ise Denis İ. Fonvizin (1745-1792)'dir. Denis Fonvizin, Kont Panin'in sekreteridir. Fonvizin, en ünlü komedisi *Nedorosl* "Anasının Kuzusu/Cahil Delikanlı" adlı eserini 1782'de yazar; bu oyun, en ünlü 10 Rus oyunundan biridir ve en sık sahnelenenlerdendir. Çağdaşları bunu, kadın egemenliğine yönelik bir eleştiri ve Yekaterina'nın saltanatına dair bir hiciv olarak okurlar ve güçlü bir kadının zalim bir erkekten daha kötü olduğu mesajını bulurlar. Oyunun diğer amacı ise; seyirciye, eğitimin insanları ahlaki açıdan iyileştirdiğini, cehaletin ise onların alçalmasına ve sadece canavarlara (dolayısıyla domuz seven Skotinin) dönüşmesine izin verdiğini göstermektir. Bu komedide tüm eğitilmiş insanlar nazik ve iyi, tüm eğitimsiz insanlar ise hayvan gibi davranırlar.

Oyun, Çariçe Yekaterina'nın huzurunda sahnelenir. Çariçe, aydınlanma heveslisi olarak görünse de bu aydınlanma, halk aydınlanması değil; aristokratik bir aydınlanma şeklinde kabul edilmelidir. Çünkü bir müddet sonra Radişçev, Novimov gibi halk aydınlanmasına doğru yol alan isimler, ortadan kaldırılır. Fonvizin hem Kont Panin'in nüfuzu hem de Rus aristokratlar arasında gündün güne artan ünü ile bu kaderi yaşamaz. Ancak Fonvizin, aristokratın temel dayanağı olan asalet kavramını tartışmaya açar ve bazı Rus soylularının kemikleşmiş barbarlığını ve cehaletini anlatır. Bunu bir filozof edası ve doğru bir hiciv ile yapar.

Fonvizin'in *Anasının Kuzusu* adlı eserinde doğal olarak henüz 1789 ihtilalinin ürünü olan halk anlayışı gelişmediğinden dolayı eleştiriler aristokratlara yöneliktir. Eserdeki en belirgin eleştiri, ana kuzusu (Rus. *nedorosl*) olarak adlandırılan aristokrat çocuklarının ebeveynleri tarafından sınırsızca korunmaları ve şımartılarak toplumun ve hayatın beklediği mizaca kavuşamamalarıdır. Ancak bunun yanı sıra genç bir kız olan Sofya'nın hür iradesi dışında evlendirilmesi, ikinci bir eleştiri olarak ilk perdede yansıtılır. Evin hanımı Prostakova'nın kardeşi Skotinin ile Sofya'yı evlendirmek istemesi, genç kıza verilmeyen bir değeri de ifade eder. Çünkü Skotinin, domuzlara hayran ve asker kaçağı bir asalak olarak sunulur. Ayrıca o da bir ana kuzusudur ve hiçbir faydası olmayan bir tiptir. Skotinin'in karakteri, ablası Prostakova ve eniştesi ile diyalogunda açıkça görülür:

Prostakova: Demek bu kızcağız senin bu kadar hoşuna gitti, ha?

Skotinin: Hayır, kızcağız değil.

Prostakov: Köyüne bitişik köylerinden hoşlanmış olacaksın...

Skotinin: O da değil. Köylerinde bulunan ve benim pek bayıldığım şeyler hoşuma gitti de...

Prostakova: Ne imiş bunlar, kardeşim?

Skotinin: Domuzlara bayılıyorum, ablacığım. O köylerde öyle iri domuzlar var ki.. Ard ayakları üzerinde doğruldukları zaman boyları, bizimkilerden tam bir kafa uzun (Fonvizin, 1944, s. 10-11).

Bayan Prostakova, Prostakov ve Skotinin'in cahillikleri de vurgulanır. Sofya'nın dayısı Starodum'dan gelen mektubu okuyamamalarının dışında sarf ettikleri sözler ile özellikle de kadınların okuma bilmesine yönelik bakış, açıkça tenkit edilir:

Prostakova: Ölmemiş ne demek? Yine ne saçmalıyorsun orada? Bilmiyor musun ki, birkaç senedir, diğer ölmüş akrabalarımızla beraber onun ruhuna da dualar okuyorum. (Sofya'ya) Versene bana şu mektubu! (Sofya'nın elinden mektubu kaparcasına alır) Bir aşk mektubu olduğuna eminim. Hem kimden olduğunu da anladım: seni isteyen, senin de ona varmağa can attığın subaydan.. Hangi kerata benden izin almadan sana mektup verebiliyor? Dur, ben bunu da anlarım... Ne günlerde yaşıyoruz, Allahım! Genç kızlara mektuplar yazıyorlar; kızlar okuyup yazma biliyorlar...

Sofya: Siz de okuyunuz yenge. Göreceksiniz ki, dünyada bu mektuptan daha masum bir şey olamaz.

Prostakova: Kendiniz okuyunuz. Biz, çok şükür öyle terbiye görmedik küçük hanım. Ben mektup alabilirim. Ama, okumasını başkalarına emrederim. (Kocasına) Bey! Oku şu mektubu.

Prostakov: (mektuba uzun boylu bakar; evirip çevirir) Zor canım...

Prostakova: Seni de nazlı kızlar gibi büyütmüşler beyciğim. Kardeşim, bari sen zahmet et de okuyuver.

Skotinin: Ben mi?.. Ömrümde bir şey okumuş değilim, abla. Allah beni bu sıkıntılı işten korudu (Fonvizin, 1944, s. 12-13).

Bayan Prostakova'nın yansıttığı toplum bakışı, Rousseau tarafından da dile getirilir:

...Peki öyleyse, bir kız çocuğun okuyup yazmaya bu kadar erken başlamasının ne gereği var? Bu kadar küçük yaşta yönetecek bir evi mi olacak? Bu kaçınılmaz bilimi, okuma yazmayı, kızlar içinde kötüye kullanmayı çok azdır. Tümü de boş zaman ve fırsatları olduğunda, zorlanmadıkları takdirde, okuyup yazma öğrenmeye biraz fazla meraksızdırlar... (2011, s. 530).

Rousseau, kızların okuma yazma işini doğal olarak benimsenmediğini bu sebeple verilecek eğitimin belirli bir sınıra kadar olması gerektiğini düşünür. Çünkü, yukarıdaki ifadede görüldüğü üzere ona göre kızlar, bu eğitimlerini hayata geçirmeyeceklerdir.

Sofya'ya dayısı Starodum'dan aylık 10 bin rublenin gelecek olması ile Prostakova'nın Sofya'ya tavrı değişir. Eş seçimi konusunda kızın hür iradesi ile karar veremediğini ise yine Skotinin ve ablası Prostakova'nın diyalogundan anlıyoruz.

Skotinin: (elini uzatarak) Haydi abla! Çabuk söz keselim.

Prostakova: (Skotinin'e) Dur kardeşim. Kıza önce soralım bir, bakalım, istiyor mu seni.

Skotinin: Ne dedin? Neyi soracaksın? Yoksa ondan akıl mı danışacaksın? (Fonvizin 1944: 16).

Starodum, başından geçenleri anlattığı satırlarda yüksek mevkilerdeki kimseleri eleştirir. Fonvizin, burada çarlık hizmetinde bir vatansever portresi çizer. Karşısına ise bir kont koyarak bu portreyi belirginleştirir (1944, s. 8).

Pravdin ve Starodum'un III. perde I. sahnedeki diyalogu, tüm metnin ana düşüncesini teşkil eder (bk. Fonvizin, 1944, s. 41).

Starodum, Sofya'ya kendi eşini seçme konusunda saygı duyarak bütün kararı onun vereceğini belirtir (1944, s. 53). Onun bu görüşü, Bayan Prostakova ve Skotinin'i de -bu zihniyette olmasalar bile- ziyadesiyle memnun eder. Çünkü Prostakova, oğlu Mitrofan; Skotinin de kendisi için Sofya ile bir evlenme şansı yakaladıklarına inanırlar.

IV. perde I. sahnede ise Sofya dayısı Starodum'u beklerken Fénelon'un "Genç Kızların Terbiyesi" adlı eseri okur (1944, s. 68). Aynı yerde Starodum'un Sofya'ya öğütleri ise genç kızın istikbalini şekillendirecek öğütlerdir. Starodum, genç kıza akıl ve kalp sahibi arkadaşlar bulmasını nasihat eder. Bu bölümde Starodum, olması gereken faziletli sayılan tüm hususları anlatarak kadın ve erkeğin eş seçimini toplumun beklentilerinin aksine anlamlı hâle getirmeye çalışır (1944, s. 68-75).

Hem Rousseau hem de Fonvizin Batı'da aydınlanma döneminin iki önemli ismidir. Aydınlanma döneminin en belirgin olgularından biri ise eğitimidir. Onlar, toplumsal değişimin aracı olarak eğitime sonsuz inanmışlardır. İlk dönem Türk dünyası aydınlarının, özellikle eğitim konusunda belirgin bir hassasiyet taşıyan maarifçi ve ceditçi şahsiyetlerin eserlerinde de aynı tutumu görmek mümkündür. Genç yaşta yahut çocuk yaşta zorla evlendirilme veya rıza dışı evlilik gibi konular, bu eğitim ihtiyacının bir yansımasıdır.

Rousseau'nun *Sophie*'si ile Fonvizin'in *Sofya*'sı arasındaki belirgin benzerlikler sadece isim benzerliği değildir. Emile'in beşinci bölümündeki tenkitler ve savunulan görüşler Fonvizin'in eserinde de belirgin olarak hissedilir.

Rousseau ve Fonvizin, devlet hizmetine alternatif özel aile hayatı sunma arzularıyla tutarlı olarak, aileyi mümkün olduğu kadar istikrarlı bir kurum hâline getirmekten yanadırlar; bu nedenle ebeveynler tarafından düzenlenen uygulamayı kınarlar. Evlilik sevgisinin aileyi güçlendirdiğini ve onu ayakta tuttuğunu hissettirirler. Eşlerin birbirlerini seçtikleri evliliklerde böyle bir sevginin kalıcı olma ihtimali daha yüksektir. Ebeveynlerin eş seçimi çoğunlukla bir eşleşmenin gelişme veya sosyal ilerleme yoluyla neler sunabileceğine dayalıdır ve nadiren amaçlanan değerler veya çift arasındaki duygular dikkate alınır (Barran, 1982, s. 9).

Rousseau, Sophie karakterinin koca seçiminde sosyal sınıf veya zenginliğin dikkate alınmaması, böyle bir seçimin toplumda var olmaması konusunda ısrarlıdır. Bu, onun genel eşitlikçiliğinin bir yönüdür. Rousseau'ya göre; erdem, kişisel değer, duygu asaleti - kalıcı bir evlilik kurmak için bir partnerde ihtiyaç duyulan tüm nitelikler - keyfi sosyal engelleri aşar ve doğum kazalarına bağlı değildir (Barran, 1982, s. 11). Nitekim Fonvizin de oyunundaki Sofya karakteri için aynı kaderi çizer ve ona tüm engelleri aşırarak mutlu bir gelecek sunar.

2.3. *Zavallı Çocuk* – Namık Kemal⁵

Anasının Kuzusu'nda gördüğümüz mutlu son, Türk edebiyatında görülmez. Bu bağlamda Türk dünyası edebiyatlarında da aynı acıklı sonlar, eser kişilerinin değişmez kaderi olur.

Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı eserinde Şefika (14 yaşında) ile çocukların duygusal kimliğine olan ilgisizlik yansıtılır. Hatta hizmetçi Tubende "sen yaşta çocuk, sevmeyi ne bilecek!" diyerek eleştirilen bu bakışı ilk sahnede vurgular. Şefika ile Ata'nın diyalogunda (I. perde II. sahne) Ata'nın okuduğu mecmuadaki 'muhabbet' yazısına atfen kavuşamayan âşıkların ölümünü hatırlatması da konunun gelişeceği mecrayı önden gösterir. Konu hakkında yazarın savunduğu tüm fikirler yine Şefika'nın dilinden dökülür.

Şefika'nın babası Halil Bey, kızının hâlimden anlayarak onun kararını ve duygu dünyasını önemser. Aynı durum, Fonvizin'in Starodum'u için de söylenebilir. Starodum da yeğenin kararına saygı duyduğunu Sofya ile diyalogunda beyan eder. Hem Fonvizin hem de Namık Kemal, eserlerinde verdikleri anne yahut üvey anne tiplerini eleştirilen geleneğin temsili olarak konumlandırır. Bu tipler, genç kızın fikrini ve duygularını görmezler veya görmezden gelirler. Fonvizin'in Prostakova'sı daha absürt bir tip iken Namık Kemal'in Tahire'si daha ölçülüdür. Ancak her ikisi de cahil olarak yansıtılır. Örneğin; *Zavallı Çocuk*'ta Tahire, Ata'nın işi konusundaki görüşleri ile bu niteliğini gözler önüne serer:

Halil Bey: Hanım hekimlerin kazancını işitmedin mi? Ata ne kadar müstaittir bilmez misin?

Tahire: Allah esirgesin, hastalardan para alıp da can besleyecek değil mi?

Halil Bey: Hastayı hasta edip de parasını almayacak, iyi etmeye çalışacak da alacak.

Tahire: İyi olmayanlardan almaz mı?

Halil Bey: Alırsa emeğinin mukabili alır.

Tahire: Ben öyle emekle kazanılan parayı istemem. (Namık Kemal, 2019, s. 15).

Kızlarının duygularına kayıtsız kalan anneleri, Duvlatulı da genç Ali'nin arkadaşları ağzından satır arasında tenkit eder:

... Aşk ateşiyle yanıp tutuşan kızlar vehim içinde uyuyamayıp taştan da katı yürekli anneleri kapıyı kilitleyip tündüğü açtığında... (Arıkan, 2008, s. 70).

⁵ Osmanlı kültür hayatında Batı etkisinin gittikçe arttığı 19. yüzyıl ortaları itibarıyla evlilik konusunun ele alındığı görülür. Özellikle modern edebiyatın ilk yıllarında görücü usulü evlilik ile evlilik kurumunun tenkit edildiği *Şair Evlenmesi*'nin (1860) akabinde Ahmet Mithat Efendi, *Teehhül* (1870) ve *Esaret* (1870) adlı eserleri ile bu tenkidi sürdürür. *Teehhül*'de Sabire Hanım'ın platonik aşkı Mazlum Bey'le olan evliliği altında vuslata ermeyen hüznü bir başka hikâye ile karşılaşılır. *Esaret* eserinde ise temel düşünce evlilik kurumu değildir. *Esaret* ve özgürlük çatışmasının evlilik ile talihsizleştirildiği bir bakış ile eser kaleme alınmıştır. Platonizm, cariyelik veya kölelik gibi Osmanlı toplumunun kendine özgü yerel sorunların ön plana çıkarıldığı eserler olarak Rousseau'nun ve Fonvizin'in eserleriyle ortaklıkları epeyce sınırlı durmaktadır. Bu nedenlerle *Teehhül* ve *Esaret* gibi eserler, bu karşılaştırmaya alınmamıştır.

Benzerlikler bununla da sınırlı değildir elbette. *Zavallı Çocuk*'ta Ata, okul bitiminde askerî tabip olarak yüzbaşı rütbesi ile hizmet edecektir. *Anasının Kuzusu*'nda ise Milon, yine bir asker olarak karşımıza çıkar. Milon ve Ata, meslek dışında karakter olarak da çalışkan, yetenekli, namuslu gençler olarak takdim edilirler. Milon, soylu bir aileye mensuptur ve Fonvizin'in idealleri doğrultusunda soylu, yetenekli ve liyakatli bir kişiliğe sahiptir. Ata ise, öksüzdür. Ancak o da yetenekli ve liyakatli bir kişilikle sunulur.

Eş seçimi konusunda *Emile*'de Sophie'nin babasının sözleri ile *Anasının Kuzusu*'nda Starodum'un görüşleri arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Aynı durum, *Zavallı Çocuk*'taki Halil Bey için de söylenebilir. Sophie'nin babasına göre;

Doğal töreler vardır; kurumsal olanları, yalnızca genel kanılara bağlı olanları da vardır. Anne ve babalar bu son iki tür törenin yargıcısıdır, yalnızca çocuklar birincilerin yargıcısıdır. Babaların otoritesiyle yapılan evliliklerde yalnızca kurumsal ve genel kanı törelerine uyulur. Evlendirilenler kişiler değil, koşullar ve mal mülktür. Ama tüm bunlar değişebilir; yalnızca kişiler kalır her zaman geride. Onlar kişiliklerini kendileriyle birlikte her yere taşırlar; servete karşın ancak kişisel ilişkiler sayesinde bir evlilik mutlu ya da mutsuz olabilir (Rousseau, 2011, s. 584).

Anasının Kuzusu'nda Fonvizin, Starodum ağzından şu sözlerle aynı görüşü savunur:

Starodum: Zamanımızın evlenmelerinde, bu işi kalbe danışarak yapanlar pek az. Erkeğin zengin ve asil, kızın güzel ve zengin olması matlup. İyi ahlaktan bahseden bile yok. Makul insanlara göre, büyük rütbe sahibi değil, namuslu adam en büyük asaleti taşımaktadır. Faziletin her şeye bedel olduğunu ve faziletin yerini hiçbir şeyin tutamayacağını, maalesef, düşünen yok. Kızım, şunu da itiraf edeyim ki, kalbim ancak senin değerli birisiyle evlendiğini görünce tamamiyle müsterih olacak (Fonvizin, 1944, s. 74).

Zavallı Çocuk'ta Halil Bey, kızı Şefika'nın saadeti konusunda uzun uzadıya açıklamalarda bulunmaz. Karısı Tahire ile diyalogundaki cümleleri, Halil Bey'i de Sophie'nin babası ve Starodum ile aynı düşüncede birleştirir:

Halil Bey: Değil iki gözüm. Şefika sağ olsun, rahat olsun da nereye giderse gitsin. Ben orasını düşünmem. Çocuk ne kadar içlidir bilirsin. Evlenmek lakırdısını söylediğimiz vakit ben de istemem dediğine, ağladığına bakmadım. Fakat bilmem dikkat ettin mi? Senin ısrarını gördü. Mahzun mahzun bana baktı, benden de yüz bulamadı. Çehresine bir karanlık geldi... (Namık Kemal, 2019, s. 14).

Fonvizin ve Namık Kemal'in eserlerinde fikri alınmaksızın evlendirilmek istenen Sofya ve Şefika arasında ayrılıklar da söz konusudur. Sofya, dayısı Starodum'a sevdiği insanı tanıtmaya cesaretini gösterir. Ancak Şefika, ailesine karşı bu cesareti bulamaz ve Ata'ya olan aşkını babasının yanında inkâr eder; sonrasında ise annesi Tahire'ye aşkını açıklar. Ancak Tahire, bu aşka saygı göstermek yerine kendisini isteyen ve bu vesile ile de babasının borcunu başlık sayarak ödeyecek olan paşa ile evlenmesi yönünde baskı kurar. Bu durum, klasik edebiyatımızdan beri gelen bakışın; yani çocuğu bir büyük gibi addedip sorumluluk yüklemenin tezahürüdür.

Namık Kemal, Denis Fonvizin'in eserinden etkilenmemiştir. Ancak hem Namık Kemal hem de Fonvizin, J. J. Rousseau'nun eserlerinden ve düşünce dünyasından ciddi derecede etkilenmiş olduklarından eserlerinde bazı paralelliklerin bulunması doğaldır. Türk ve Rus halkları için öncü kimlikleri ile hareket eden bu iki isim kendilerinden sonra

gelenleri de etkilerler. Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk*, aşk ve evlilik meseleleri ile kendisinden sonra gelen başka isimlere tesir eder. Abdülhak Hâmit'in *İçli Kız* (1875) Recaizâde Mahmut Ekrem'in *Vuslat Yahut Süreksiz Sevinç* (1874) adlı eserleri de aynı konuları ele alır (bk. Azap, 2020).

Türk dünyası modernleşmesi sürecinde de aynı adımların atıldığını görmek mümkündür. R. Fahreddin'in *Esmâ Ya da Amel ve Ceza* (1903), ve Mirjakıp Duvlatulı'nın *Bakıtsız Jamal* (1910) adlı eserleri, modernleşmenin ilk edebî ürünlerindedir. Maarifleşme ve ceditçilik aşamalarını geçerek çağdaş toplumsal bir sorunu ele alırlar. Bu sorun; Rousseau, Fonvizin ve Namık Kemal'deki sosyal tenkit ile aynıdır.

2.4. *Esmâ ya da Amel ve Ceza* – Rızaeddin Fahreddin

Musa Akyığıtzade'nin *Hüsameddin Menla* (Kazan, 1886) adlı eseri, ceditçi genç bir mollanın hikâyesi açısından çocuk/genç teması içerisine alınabilirdi. Ancak dolaylı bir bağlantı olacağından Akyığıtzade'nin bu eseri, karşılaştırmaya dâhil edilmemiştir. Aynı şekilde Zahir Bigi'nin *Ulûf ya ki Güzel Kız Hatice* (1887) romanı da Tatar soylu gençlerinin hayatlarını ve yaşadıkları olayları işlemektedir (bk. Kanlıdere, 2021). Bigi'nin dedektif romanlarının kurucusu kabul edilen Émile Gaboriau (1832-1873)'dan etkilenmesine bağlı olarak özgünlük açısından eser, çocuk/genç teması içerisinde değerlendirilmemiştir. Ayrıca R. Fahreddin'in *Selime ya ki İffet* (1904) adlı eseri de idealleştirilmiş bir kadın tipi ve erkek tipi ortaya koyar. Eserdeki Tatar şakirdin düşünceleri ile ceditçilik propagandası yapar. Bu özellikleri ile söz konusu eser de değerlendirme dışı tutulmuştur.

Rızaeddin Fahreddin, *Esmâ ya da Amel ve Ceza* adlı eserinde Esmâ'nın yaşadığı dramı anlatırken aynı zamanda eş seçme konusunda annesi Ayşe Abıstay'ı ve kendisini özgür bırakır. Tıpkı Rousseau'da olduğu gibi bu özgürlük, mutlak kadercidir. Üstelik Esmâ'nın yaşadıkları Yusuf kıssasındaki gibi sürekli bir kadersizlik hâlidir. Ancak olaylar, tüm klasik eserlerde olduğu gibi her sorunun çözüldüğü olumlu bir son ile bitecektir. Esmâ ya da Amel ve Ceza'nın yazarın bir diğer eseri olan *Selime ya ki İffet*'e nazaran edebî yönü daha güçlüdür. Sosyal tenkidin yoğun yansıdığı Esmâ'da olaylar, sürekli yeni bir mecraya girmektedir.

R. Fahreddin, Esmâ figürünü tıpkı Fonvizin'in Sofya'da yansıttığı gibi eğitim almış, terbiyeli bir genç kız olarak verir. Ayrıca Fahreddin'de anne tipi ise değişir. Ele aldığımız diğer eserlerde Prostakova ve Tahire'nin temsil ettiği gelenek ve cahillik, Fahreddin'de Esmâ'nın annesi Ayşe Abıstay ile yönlendirici ve eğitilmiş bir kadın tipine dönüşür. Ayşe Abıstay, kocası Abbas Molla'nın kariyerindeki eksiklikleri gidermek adına onu Rusça, Türkçe ve Arapça gazetelere, bilimsel makalelere yönlendirir. Ayşe Abıstay ile yansıtılan bu dönüşümün kaynağında elbette ceditçilik akımının getirdiği kadının toplumdaki işlevi ve eğitimi meseleleri üzerine düşünceler yer alır. Fahreddin de tıpkı Rousseau, Fonvizin ve Namık Kemal gibi yaratılıştan gelen görevlerini yapan, kültürün ve gelenek dairesinde ölçülü, mütevazı, akılcı, eğitilmiş aileler üzerinden ideal bir toplum hedeflemektedir. Rousseau'nun Emile'de belirttiği zenginlik ve asilliğin bir ölçüt olmadığı; Fonvizin, Namık Kemal ve Rızaeddin Fahreddin tarafından da vurgulanmaktadır.

Rousseau ve Fonvizin’de bu görüş kişilerin sözleri ile daha belirgindir. Sophie’nin babası ile Sofya’nın da dayısı Starodum ile diyalogunda asillik ve zenginlik kavramlarının önemsizliği vurgulanır. Hatta Starodum, asillik veya zenginlik kavramlarının anlamını sorgular (bk. Rousseau, 2011, s. 584-585; Fonvizin, 1944, s. 74).

Fonvizin ve Rızaeddin Fahreddin savundukları fikirleri temsil eden kişiler karşısına antagonist kişiler koyarak düşüncelerinin daha somut karşıtlıklar ile temsil edilmesini sağlarlar. Ancak Rousseau ve Namık Kemal, bu tür antagonist kişilere yer vermezler. Onların fikirlerini temsil eden eser kişileri, geleneğin ve anlayışın kendisi ile mücadele içindedirler. İnanç ve geleneğe aykırı fikirlerin sert tepkilerle karşılanması dolayısıyla her iki yazar da böyle bir tercihe yönelmiş olabilir.

Bir diğer mesele ise sevginin ifadesidir. Bu bağlamda Fonvizin, Namık Kemal ve Fahreddin’in üçünde de aynı çekingenliğe vurgu yapılır. Gençler, sevdiklerini çevrelerine de birbirlerine de söyleyemezler. Ancak Fonvizin’de durum, diğerlerine nazaran biraz daha rahattır.

Şefika ve Ata’nın birbirlerine verdikleri bir tutam saç gibi Esmâ ve Ali Efendi birbirlerine hatıralar verirler. Esmâ ve Ali Efendi arasındaki hatıra, altın toka ve gümüş küpedir.

2.5. *Bakıtsız Jamal – Mirjakıp Duvlatulı*

Ele aldığımız tüm eserler gibi *Bakıtsız Jamal* adlı eser de Batılı anlamda evlilik ve eğitim meselelerini ele alır. Arıkan, Mirjakıp Duvlatulı’nın bu eserini hacim yönüyle bir roman olarak değerlendirmez. Ona göre bu eser, nazımdan nesre halk hikâyesinden hikâyeye geçiş özellikleri taşır ve dönemine göre romantik edebiyat çizgisinde halka verilmek istenen mesaja odaklıdır (2008, s. 41-42). Yazar, Rızaeddin Fahreddin gibi ceditçi fikirler ve üslup taşıyan eserinin başlangıcındaki nazım bölümünde kadının Kazak toplumundaki yerini “...Satıyor Kazaklar kızı, hayvan yerine / Koymuyorlar helal zevce, yâr yerine / Kadınları hayvan sayarak / Erkekler koyarlar kendilerini han yerine...”⁶ diyerek açıktan eleştirir. Hatta Sarsenbay’a kızı olduğunun müjdelenmesi ile yanındaki ihtiyarlar, onu üzülmemesi konusunda ihtar ederler. Ancak eser, tıpkı halk anlatılarında olduğu gibi sonraki olayların da sebebi olacak çocuksuzluk ile başlar.

Bakıtsız Jamal ile Mirjakıp Duvlatulı, tıpkı *Esmâ ya da Amel ve Ceza*’da olduğu gibi pek çok toplumsal tenkide yer verir. Eserde başkahraman yine genç bir kızdır. Ancak Jamal’dan yani Cemile’den önce annesi Şolpan, diğer eserlerdeki kadınların kaderini yaşamıştır. Aynı kader, Cemile’yi de beklemektedir. Bu Kazak romanında da kuvvetli ceditçi propaganda yer alsada bu propagandanın önüne geçen bir sosyal tenkit olduğu muhakkaktır.

Duvlatulı, Cemile’nin annesi Şolpan’ın Sarsenbay ile gerçekleştirdiği evliliğe dair verdiği detaylarla bu tür bir evliliği eleştirir. Bu evlilik düşüncesinin oluştuğu zamanda Sarsenbay 42, Şolpan 14 yaşındadır. Bu evlilik, elbette Şolpan’ın rızası dışında ailelerinin takdir ettiği bir evliliktir ve sonuç olarak bu rızasızlıktan olumlu olaylar doğmayacaktır.

⁶ Eserden verilen metin parçaları, Metin Arıkan’ın kaynakçada belirtilen çalışmasındaki aktarmadan alınmıştır.

Şolpan ise, diğer incelediğimiz eserlerdeki gibi okuryazardır. Dolayısıyla, modern ilk ürünlerde bahsi edilen kız çocuklar, okuryazarlıkları ile okuyucuya tanıtılırlar. Ancak hepsindeki ortak nokta; kız çocuğunun belli bir seviyeye kadar eğitim almasıdır. Hatta sadece okur olması; bunun ötesinde yazarlık niteliğine sahip olmasının gereksizliği, hem eserlerdeki diğer kişiler hem de toplumun görüşü biçiminde vurgulanır.

Zavallı Çocuk'ta sorunu üretenin kızı yaşça büyük birine vermeye hevesli bir anne olması dikkat çeker. Aynı anne tipi Fonvizin'in *Anasının Kuzusu* adlı eserinde de görülür. Buradaki Prostakova kötü bir annedir. Bakıtsız Jamal'da ise üvey anne Kalampır, Cemile'nin zoraki evliliğini teşvik eden isim olarak öne çıkarılır. Esmâ ya da Amel ve Ceza'da ise akrabaları olduğunu söyleyen bir başka kadın Esmâ'yı önce dilencilığe sonra kötü yola sürükler. Eserlerin bir ortak noktası da yakın olan ve yakın olduğunu iddia eden kadınların genç kızların geleceği ile ilgili kararları alması ve hatta bunu dikte etmesidir. Esasen yazarlar kaçınılmaz kader olarak gördükleri bu zorunlu yönlendirmeler konusunda ailede anneyi eleştirirler. Fahreddin ve Duvlatulı ise tıpkı Fonvizin gibi öz annenin değil; üvey annenin ya da anne yerine konan bir başka kadının bu acımasız ve anlayışsız yönlendirmeleri ile olayı derinleştirirler.

Asillik, zenginlik gibi olguların sevgi, güzel ahlak, çalışkanlık gibi erdemlere üstün geldiğine yönelik tenkidi diğer eserlerde yazarlar ve eser kişileri açıkça ifade ederler (krş. Rousseau, 2011, s. 584; Fonvizin, 1944, s. 74; Namık Kemal, 2019, s. 14). Aynı tenkit Cemile'nin annesi Şolpan tarafından da dillendirilir:

Sarsenbay'ın arkadaşları: - "İşte şans yüzünüze güldü, hayırlı olsun, dünür olunuz, kızı Kırgıza da verirler. Baycan'ın oğlu hakkında insanlar ne kadar falan filan deseler de, ataları soyludur, büyüdükten sonra görürsünüz düzelir" derler. Şolpan ise bu duruma razı olmayıp:

- "Cemile'yi dengine vereceğiz. Baycan'ın oğlu kötü diyorlar. Babasının servetini ne yapacağız?" demişe de bunlar Sarsenbay'ın kulağına girmediğinden,

- "İki dünyada Cemile'nin vebali senin üzerine olsun. Beylik bir kenara, padişah olsan da, Cemile'ye kılıp onu nasıl kötü birisine vermeyi düşünürsün?" diyerek ağlayıp evden çıkıp gitti. Sarsenbay da "kadınlar için saçı uzun aklı kısa demeleri bundanmış demek" diyerek başka bir şey söylemeden homurdanıp durdu (Arıkan, 2008, s. 55-56).

Cemile ile Ali'nin çocuk toyundaki atışmalarında Cemile'nin ağzından dökülen sözler, hür irade ile eş seçimini tanımayan topluma, ana babaya bir serzeniştir. Daha sonrasında Ali, Cemile'yle hayat kurma dileğini ona yazdığı mektupta dile getirir. Cemile de onunla aynı dileği paylaşır ve cevaben bir mektup yazar. Eserin başında usul-i kadim bir mollanın Cemile'nin babası Sarsenbay'a kızına yazacak kadar değil; yalnızca okuyacak kadar eğitim aldırması yönündeki telkin, bu yazışma ile anlam kazanır (bk. Arıkan 2008: 51). *Anasının Kuzusu*'nda da Bayan Prostakova'nın "...*Ne günlerde yaşıyoruz, Allahım! Genç kızlara mektuplar yazıyorlar; kızlar okuyup yazma biliyorlar...*" sözleri, kızların eğitimi konusundaki tereddüdün sebebidir.

Eserde Ali ile Cemile'nin evine sığındığı Fatiholla, Kazakların kızlarını istemedikleri birine para uğruna verme âdetlerini sevmeyen bir Tatardır. Emile'de Sophie'nin babası ve

Anasının Kuzusu'nda Starodum gibi Fatiholla da kendi toplumları için aynı düşüncededirler.

Fonvizin, Fahreddin ve Duvlatulı'nın eserlerinde dikkat çeken bir diğer husus ise soya çekimdir. Bu husus, Rusya sahasındaki bu eserlerde dikkat çeker. Sofya'nın annesi iyidir ve o iyi olduğu gibi kızı Sofya da iyidir. Aynı şekilde Esmâ'nın annesi Ayşe Abıstay iyidir ve yine o iyi olduğu için kızı Esmâ da iyidir. Elbette Cemile'nin annesi Şolpan, iyi olarak tasvir edilir; buna bağlı olarak Cemile de iyidir. Fonvizin'in kötü olarak betimlediği Bayan Prostakova ile birlikte oğlu Mitrofan ise kötü bir tiptir.

SONUÇ

İncelenen eserler arasında başka çalışmalarla da sabit olan esinlenmeler olduğu gibi (krş, Barran, 1982; Azap, 2020) toplum eleştirisi kaynaklı ele alınan temanın getirdiği doğal bir benzeşimin de olması mümkündür. Hem esinlenmeler hem de eserler arasındaki bu doğal benzeşimlerin çocuk temasında ortaya çıkmasının bir tesadüf olmadığı fikrimizi tekrar belirtelim.

Rousseau, Fonvizin, Namık Kemal, Rızaeddin Fahreddin ve Duvlatulı, bu yenileşme döneminde sadece çocuk teması üzerinde durmazlar. Aynı zamanda eserlerinde arzu ettikleri dildeki değişimi de yansıtmaya çalışırlar.

Çocuk teması, doğal olarak eğitim teması ile birlikte ortaya çıkar. Aslında ceditçi propaganda konusunda gençlerin, çocukların olayların kahramanı olarak verilmesi, bu sıkı ilgiye işaret eder. Klasik edebiyatımızdaki örnekler de bunu desteklemektedir. Yazarlar, sosyal yapıdaki değişimi çocukla imgeleştirmiştir. Modernleşme bağlamındaki eserlerde geçen çocuk, esasen toplumsal bir soruna işaret eder. Modern eserlerde çocuk, kendi kararını veremediği için kararsızdır. Bu kararsızlık, yaşanan toplum içi ahlaki paradoksal durumun da yansımasıdır.

Modernitenin ve geleceğin simgesi çocuktur. Bu çocuk, elbette masum bir çocuktur. Bu simge günümüzde de kullanılır. Geleceğe yönelik her yenilik çocuk ile metaforlaşır. Ancak unutulmamalıdır ki modernitenin ilk adımlarının devamında gördüğümüz çocuk, geç çocukluk evresidir veya genç olarak tanımlanır. İlk dönem eserlerinde erken evre çocukluk veya bebeklik gibi dönemler, eğitim ile modernleşmenin doğasına aykırı olduğu için bu evrelere dair bir simgesellik, modernitenin ilk eserlerinde ve devamında görülmez. Siyasiler, sanatçılar, ediplerin geleceğe dair beklenti ve kaygıları yine gençlere hitabendir. Özellikle sosyalist gerçeklikte ve toplumcu edebiyatta, vazgeçilmez bir simge olmuştur. Çocuk/genç simgesi, yeninin tanıtılmasında kullanılır.

Çocuk/genç ile gelecek arasındaki ilişki esasen pek görünür olmayan bir pleonazmdır. Bunun tersten bir sağlaması, bugünkü bilim kurgu türündeki roman ve hikâyeler üzerinden yapılabilir. Bilim kurgu romanları veya ütöpik eserler, tabiatları gereği gelecek temalıdır. Elbette önsel (a priori) olarak burada çocuk figürlerin ya olmadığı veyahut sınırlı olduğu görülür.

Değişimin simgesi olan çocuk temasının ortaya çıkışı, sadece ahlaki sorgulara bağlı değildir. Bu tema çerçevesinde kaleme alınan eserlerin çatışma dönemlerinin hemen akabinde veya arifesinde görülmesi, bir tesadüf olmamalıdır. Örneğin Rousseau'nun

Emile (1762), Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) dönemine denk gelirken elbette büyük bir ihtilalin de arifesinde kaleme alınmıştır. *Anasının Kuzusu* (1782), Pugaçev İsyanları (1773-1775) döneminden sonra kaleme alındığında Rus Çarlığı'nın tebaaya bakışı değişmeye başlamıştır. 1862'de Karadağ ve Sırbistan Savaşı ve Girit Ayaklanması sonrasında Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* (1873); 1905 I. Rus Devrimi öncesinde *Esmaya da Amel ve Ceza* (1903), *Selime ya da İffet* (1904) ve sonrasında *Bakıtsız Jamal* (1910) gibi eserler bu sancılı dönemlerin ürünüdür. Sancılı dönemlerin etkilerini çocuk üzerinden dile getirmek, eserin trajik etkisini arttıran ortak bir seçim olarak da yorumlanabilir. Çocuğun bağımsız bir tem olması, söz konusu dönemler için zayıf bir ihtimaldir. Bu nedenle adı geçen eserlerde çocuk, sosyal kurumlarla ilişkisi bağlamında ele alınır.

Bu sancı, tüm aydınlanma dönemlerinin ortak özelliği olan doğal hakların talebidir. Bu hakların talebi için çocuk, bugünden geleceğe bir semboldür. Bu doğal hakların elde edilmesi ile toplumda elde edilen hakların sürekliliği de geleceğin büyükleri çocuk ile sağlanacaktır. En temel hak ise, kız çocuklar için istediği kişi ile toplumun asillik, zenginlik gibi dayatmaları olmadan yuva, aile kurma hakkıdır. Bu hak, tüm hakların esasında tasavvur edilen doğal bir haktır.

Çocuk temasının edebiyatta işlenişi ile halk olma süreci arasında bir ilişki olduğu açıktır. Halkın varlığı ve devamlılığı istikbalin büyükleri çocuklar ile şekilleneceğinden onların hak ve hukukları da bir mesele olarak aydınların önünde durmaktadır. Aydınlanma çağı ile birlikte bu kavramın bir problem olduğu, dönemin aydınlarınca görülür. Problemin esası da onların, dolayısıyla da toplumun, halkın hür iradeleri ile geleceklerini kurma arzularına engel olan ebeveynler ile idealin sunulduğu bir çatışmadır. Bireyselleşimin henüz var olmadığı bu dönemde toplumu oluşturan en küçük birim olarak ailenin doğru sosyal ve ahlaki ilkeler üzerine kurulması ile halkın istikbali garanti altına alınacaktır.

KAYNAKÇA

- Arıkan, M. (2008). Kazak edebiyatında ilk roman - Bakıtsız Jamal. *Turkish Studies*, 3(7), 39-82.
- Azap, S. (2020). Namık Kemal'in zavallı çocuk piyesinin Türk dünyasına yansımaları. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 8(21), 32-45.
- Barran, T. (1982). Rousseau and fonvizin: Emile as a source for the minor. *ULBANDUS The Slavic Review of Columbia University*, 2(2), 5-22.
- Cin, A. (2011). Üç dinin ortak hikâyesi Türk dünyasının ortak hikâyelerinden Yusuf ve Züleyha hikâyesi. *Türk Yurdu Dergisi*, 100(288).
- Demirci, M. (2011). *Rızaeddin Fahreddin'in edebî eserleri üzerine dil ve üslup incelemesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Demirgen, E. ve Esin, F. (2016). Eski Yunanda müzik eğitimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(47), 616-627.

- Fahredden, R. (2017). *Esmâ veya amel ve ceza* (Demirci, M., Haz.). İstanbul: Kesit Yayınları.
- Fonvizin, D. İ. (1944). *Anasının kuzusu* (Yalaza Taluy, N., Çev.). Ankara: Maarif Matbaası.
- Hignonnet, M. (2009). Modernism and childhood: violence and renovation. *The Comparatist*, University of North Carolina Press, 33 (May 2009), 86-108.
- Kanlıdere, A. (2021). *Doğu ve batı arasında bir Tatar mollası: Zâhir Bigi'nin hayatı, romanları ve seyahatnâmesi*. İstanbul: Ötüken.
- Karadoğan, U. C. (2019). Çocuk ve çocukluk kavramının tarihsel süreçte değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 2019(1), 195-226.
- Metin, Ş. ve Özçakmak, H. ve Hakkoymaz, S. (2018). A study on Turkish epics: childhood. *Turkish Studies*, 13(3), 463-482.
- Namık Kemal (2019). *Zavallı çocuk*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Nigmatullina, A. M. (2001). *Tatarsko-turetskie literaturnie svyazi kontsa XIX – načala XX. v.v. (na materiale jizni i tvorçestva turetskogo pisatelya-prosvetatelya Ahmeta Midhata)*. Avtoreferat, İYALİ, Kazan.
- Okay, O (1987). Edebiyat dünyasında çocuk. *Çocuk Edebiyatı Yıllığı*. İstanbul: Gökyüzü Yayınları.
- Özmen, N. (2014). Yeni Türk edebiyatında çocuk-çocukluk temalı şiirler üzerine bir tasnif denemesi. *İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 173-210.
- Puşkin, A. (2022). 18. yüzyıl Rusya tarihi üzerine notları (Serdar, İ., Çev.). *İdil*, 92, 619–624.
- Rami, İ. (2021). Tatar tiyatrosunun oluşumu sürecinde Galiesgar Kamal'ın Türkçeden yaptığı çevirilerin rolü. *İdil Ural Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 61-72.
- Rousseau, J. J. (2011). *Emile ya da eğitim üzerine* (Avunç, Y., Çev.) (3. bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Şaryafetdinov, R. H. (2019). İzobrajenie destva i yunosti v tatarskoy literature Srednevekovya i Sovremennosti. *Nauko i Şkola*, 5, 34-40.
- Şirin, M. R. (2017). Çocuk ve çocukluk: kültürel ve sosyolojik boyut. *Çocuk ve Medeniyet Dergisi*, 1, 5-13.

THE CHILD THEME IN THE CONTEXT OF MODERN LITERATURE AND SOCIAL CRITICISM

ABSTRACT

The Enlightenment, which began in France in the 17th century, first affected Russia in the 18th century and then Ottoman in the 19th century. The two mutual effects have determined the direction of the enlightenment movements of the Turks in Russia since the end of the 19th century. The child theme attracts attention, especially prose in all the enlightenment processes. The Works like J. J. Rousseau's *Emile* (1762) in France, D. İ. Fonvizin's *Nedorosl* "The Minor" (1782) in Russia, Namik Kemal's *Zavalli Çocuk* "The Poor Girl" (1873) in Ottoman, Rızaeddin Fakhreddin's *Esme ye ki Amel ve Ceza* "Esme or Act and Punishment" (1903) and Mirjakip Duvlatuli's *Baqysiz Camal* "Unfortunate Camal" (1910) at Turks in Russia had been written before and after of changings at hard time brought about by enlightenment movements. Rousseau should be the primary motivation for writing these Works. The child theme naturally shows up together with the theme of education. In fact, the fact that young people and children are given as the protagonists of events in the Jadidist propaganda points to this close interest. The examples in our classical literature also support this situation. The authors visualised the change in social structure with the children in their works. The child in the works in the context of modernisation essentially points to a social problem. The symbol of modernism and the future is the child. Of course this child is innocent. This symbol is also used today. Every innovation for the future is metaphorised with the child. However, it should not be forgotten that the child we see in the continuation of the first steps of modernism is the period of late childhood or is defined as a teenager. Since periods such as early childhood or infancy in early works are contrary to the nature of education and modernisation, a symbolism of these stages is not seen in the first works of modernism and its continuation. In the analysed works, it is possible to see features that go beyond symbolic qualities and are specific to a certain field. Another point that draws attention in the works of Fonvizin, Fakhreddin and Duvlatuli is the attraction to the family lineage. This is noticeable in these works in the Russian field. In "Nedorosl / The Minor", Sofya's mother is good, and as she is good, her daughter Sofya is also good. Similarly, Esma's mother Aisha Abıstay is good, and because she is good, her daughter Esma is also good. Of course, Cemile's mother, Sholpan, is portrayed as good, and accordingly, Cemile is also good. Mrs Prostakova is portrayed as bad by Fonvizin and her son Mitrofan is a bad character. Rousseau, Fonvizin, Namik Kemal, Rızaeddin Fakhreddin and Duvlatuli did not only focus on the theme of children in this period of renewal. At the same time, they try to reflect the desired change in language in their works.

Keywords: Child, modernism, Rousseau, Fonvizin, Namik Kemal, Rızaeddin Fakhreddin, Mirjakip Duvlatuli.